

Muski, Phrygiërs en koning Midas

RENAAT MEESTERS

Koning Midas is voornamelijk bekend als onderwerp van verschillende legendarische verhalen. Denk maar aan zijn ezelsoren en zijn wonderbaarlijke eigenschap om alles in goud om te toveren bij een eenvoudige aanraking. Het historisch traceerbare personage rond wie deze mythes zijn opgebouwd is echter veel minder gekend. In dit artikel wordt oud en nieuw licht geworpen op de historische achtergrond van deze opmerkelijke vorst en het volk waarover hij heerste. Er wordt getracht om de oorsprong van de Phrygiërs te achterhalen en hun politieke rol ten opzichte van de andere grootmachten te bepalen. Centraal daarbij staat de bespreking van de these die stelt dat de Phrygiërs gelijkgesteld kunnen worden met de Muski, een volk dat vermeld wordt in Assyrische kronieken. Vooral de naam van de vorst van de Muski, Mita, wordt gebruikt als argument om beide volkeren met elkaar in verband te brengen (Zimansky 1990: 8; Bryce 2009: 747).

Aangezien de Muski vroeger geattesteerd zijn dan de Phrygiërs worden eerst de belangrijkste vermeldingen van de Muski in de Assyrische bronnen besproken. Hierbij wordt er nagegaan welke gebieden ze bewoonden en hoe ze in contact kwamen met de Assyriërs. Daarna nemen we de Phrygiërs in ogenschouw, waarbij zowel de literaire overlevering als archeologische vondsten aan bod zullen komen. Zo kan men tot een vergelijking komen van de beschikbare gegevens over beide volkeren en de hierboven vermelde hypothesen verifiëren.

Muski

De oudste vermeldingen

Voor een reconstructie van de geschiedenis van de Muski zijn we volledig aangewezen op de kronieken van verscheidene Assyrische vorsten. Er zijn dus geen bronnen bewaard vanuit het standpunt van de Muski, noch archeologische resten die direct aan de Muski toegeschreven kunnen worden. Er moet dus zeer omzichtig omgegaan worden met de schaarse bronnen die overgeleverd zijn.

De Muski zijn een volk dat zijn intrede maakt in de geschiedenis in de nasleep van de val van het Hittietische grootrijk. De Hittieten regeerden van 1700 tot 1180 v.C. over de hoogvlaktes van Anatolië en controleerden vazalstaten in het westen van Klein-Azië en in het noorden van Syrië. Het uiteenvallen van hun rijk leidde tot een gedestabiliseerde politieke situatie waarbij verschillende Neo-Hittietische vorsten de heerschappij claimden. Zij waren de politieke en culturele erfgenamen van het Hittietische grootrijk. Hun interne strijd leidde tot een machtsvacuüm waar de Assyriërs sterk van profiteerden. Op vele plaatsen namen zij de rol van grootmacht op zich, waarbij verscheidene Neo-Hittietische koninkrijken in het zuidoosten van Anatolië en het noorden van Syrië aan hen werden onderworpen als vazalstaten. Doordat de Hittietische grootmacht verdween kregen ook verschillende volkeren de kans om tot diep in het voormalige Hittietische gebied te migreren. Een van die volkeren waren de Muski. Voor ze tot die streken doorgedrongen waren moeten ze heel wat verder naar het oosten gesitueerd worden. Dit blijkt uit de kronieken van de Assyrische vorst Tiglath-Pileser I, die regeerde van 1114 tot 1076 v.C.

In het jaar van mijn troonsbestijging: 20.000 Muski onder leiding van hun vijf koningen, die reeds 50 jaar het land van Alzu en Purulumzu bewoonden – schatplichtig aan de god Aššur, mijn heer – (de Muski), die geen koning ooit had kunnen verdrijven in de strijd, vertrouwden op hun kracht en veroverden het land Kad-muhu. Met de steun van de god Aššur, mijn heer, bracht ik mijn strijdswagen en mijn leger in gereedheid. Ik wachtte niet op de achterhoede en trok door de woeste bergketen van Kašiyari. Ik vocht met hun 20 000 strijders en hun vijf koningen in het land Kad-muhu. Ik versloeg hen. (Grayson 1991: 14; mijn vertaling)

Deze bron uit het jaar waarin Tiglath-Pileser I koning over de Assyriërs werd, is de vroegste attestatie van de Muski. Uit de tekst blijkt dat de Muski reeds vijftig jaar voordien in de omgeving van Alzu en Purulumzu aanwezig waren. Dat zou betekenen dat ze ruwweg ca. 1165 v.C. dit gebied bewoonden, wat uiteraard niet veel later is dan 1180 v.C., de datering voor de val van het Hittietische rijk. In elk geval kan de opkomst van de Muski, die voor alle duidelijkheid niet in Hittietische bronnen vermeld worden, in verband gebracht worden met de nasleep van de omwentelingen van ca. 1180 v.C. (Muscarella 1995: 100; Bryce 2009: 558). De Muski hielden zich in de tijd van Tiglath-Pileser I dus reeds geruime tijd op nabij Alzu en Purulumzu, van waaruit ze

Kadmuhu veroverde. Alzu en Purulumzu moeten beide gesitueerd worden in noordelijk Mesopotamië, ten noorden van de bergketen van Kašiyari. Kadmu, het gebied dat ze innamen, lag iets meer naar het oosten.¹ De Muski kenden duidelijk geen gecentraliseerd bestuur aangezien ze vijf vorsten hadden. Verdere informatie over hun oorsprong ontbreekt. Met de mogelijke gelijkstelling met de Phrygiërs in het achterhoofd kan men dus enkel vaststellen dat de Muski zich oorspronkelijk in meer oostelijkere streken leken op te houden.

De informatie over de Muski in de daaropvolgende eeuwen is nogal schaars. Nu eens lijken ze vijandig te staan tegenover de Assyriërs, dan weer worden ze vermeld als een schatplichtig volk (Grayson 1996: 202, 232; Bryce 2009: 558; Luckenbill 1968a: 132, 144). Het bewaard bronnenbestand wordt uitgebreider en interessanter met de intrede van de bekendste koning van de Muski in de geschiedenis: Mita.

De Muski onder koning Mita

De eerste vermelding van de Muski onder de Assyrische vorst Sargon II stamt uit ca. 717 v.C. en dit is meteen de eerste attestatie van Mita.²

In het vijfde jaar van mijn koningschap, zondigde Pisiris van Karchemiš tegen de eed bij de grote goden en hij stuurde boodschappen aan Mita van het land van de Muski waaruit bleek dat hij vijandig stond tegenover Assyrië. Ik hief mijn handen tot Aššur, mijn heer, en bracht Pisiris en zijn familie geketend uit zijn stad. (Luckenbill 1968b: 4; mijn vertaling)

Het is duidelijk dat Sargon II het niet duldde dat zijn vazal Pisiris van Karchemiš, een Neo-Hittietische stad in Noord-Syrië, vijandige contacten onderhield met Mita. Uit deze tekst kan verder afgeleid worden dat de Muski zich verenigd hadden onder één koning, dit in tegenstelling tot de vijf die vermeld werden onder Tiglath-Pileser I. Hierdoor kregen de Muski blijkbaar een groter gewicht op de internationale politiek. Zo waren ze in staat de vazal van Karchemiš afvallig te maken van Assyrië, waarop dan drastische maatregelen getroffen werden door Sargon II. Het bleef trouwens niet enkel bij het los-

¹ Zie de bijgevoegde kaarten achteraan het artikel voor deze en volgende geografische plaatsen. Cf. Bryce (2009: 34, 359, 567).

² De oorspronkelijke tekst is te vinden in de Annalen van Sargon II die opgetekend zijn op de muren van zijn paleis in Khorsabad, nabij Nineve (Luckenbill 1968b: 2; Fuchs 1993: 316; Postgate 1973: 32).

weken van Assyrische vazallen. Mita ondernam blijkbaar ook echte veroveringstochten tot in gebieden die onder Assyrisch gezag stonden. Dit blijkt onder meer uit het volgend citaat uit de Annalen van Sargon II uit 715 v.C.

[...] ze versloegen ..... van het land van Que, en ..... Ik bracht hen naar de kust en slachtte hen af, groot en klein, met mijn zwaard. De steden Harrua, Ushnanis, Ab—... gelegen in Que, die Mita, koning van de Muski, 'veroverd had', nam ik in. [...] 'Ik versloeg' Mita, koning van de Muski, in zijn provincie. De steden Harrua en Ushnanis, burchten van Que, die hij sinds lange tijd met geweld bezet hield, bracht ik terug onder mijn heerschappij. (Luckenbill 1968b: 7; mijn vertaling)

Blijkbaar was Mita dus reeds enige tijd voor 715 v.C., het jaar waarin deze herovering gedateerd moet worden, doorgestoten tot Que, wat toch al een heel stuk zuidelijker lag. Mita bleef ook na deze tegenslag druk uitoefenen op de Assyriërs. Twee jaar later moest Sargon II ingrijpen in Tabal, een Neo-Hittitische vazalstaat in Cappadocië, ten zuiden van de Halys. Daar deed zich een gelijkaardige situatie voor als bij Pisisis van Karchemiš. Ditmaal had Ambaris van Tabal aan het Assyrische gezag getwijfeld. De actie die Sargon II ondernam in Tabal geleek sterk op zijn optreden tegen Pisisis. Mogelijk was de situatie in Tabal voor Sargon II nog veel pijnlijker.³

Ambaris van Tabal had ik op de troon geplaatst van zijn vader Hullu. Ik had hem mijn dochter geschonken, samen met het land Hilakku, wat niet tot het gebied van zijn vader behoorde. Ik breidde zijn land namelijk uit. Die onbetrouwbare (Ambaris) zond een boodschapper naar Rusa van Urartu⁴ en Mita van de Muski, (om hen voor te stellen) om mijn gebied af te nemen. Ik bracht Ambaris met zijn familie, verwanten, het zaad van het huis van zijn vader en de edelen van zijn land naar Assyrië, samen met 100 van zijn strijdwapens. Ik zorgde ervoor dat er zich Assyriërs vestigden in Tabal [...]. Ik stelde een bestuur en een gouverneur aan en maakte hen schatplichtig. (Luckenbill 1968b: 27; mijn vertaling)

³ Het citaat komt uit het zogenaamde 'Prunk-inschrift' dat gebeiteld staat op de muren van het paleis van Sargon II in Khorsabad.

⁴ Het centrum van Urartu moet gesitueerd worden nabij het meer van Van. Dit volk was rond de 8ste eeuw v.C. op het toppunt van zijn macht. Samen met de Muski vormde de Urarteërs voor de Assyriërs een reële bedreiging (Zimansky 1990: 8; Bryce 2009: 747-749).

De gebiedsuitbreiding die Sargon II Ambaris gunde had wellicht tot doel om een sterke bufferstaat te creëren tegen Urartu en de Muski (Bryce 2009: 684). Blijkbaar hielp dit niet om Ambaris' loyaliteit te behouden. De deportatie van verschillende overgelopen vazallen als Pisiris en Ambaris bleek voor Sargon II echter wel vruchten af te werpen.

Kurti van Atuna die 'zijn vertrouwen stelde' in [Mita] van de Muski, zag de nederlaag van Ambaris en de plundering van ..... en zijn hart sloeg over. Hij zond (ons) boodschappers met de [vriendelijke(?)] boodschap [om belastingen en taksen (aan te bieden)] en (om zich te onderwerpen) aan het juk van Assyrië. (Luckenbill 1968b: 111; mijn vertaling)

De hier vermelde koning Kurti van Atuna, een van de Neo-Hittietische koninkrijken in de regio van Tabal, was eerder ca. 718 v.C. door Sargon II nog in vertrouwen genomen. De Assyrische vorst gaf hem namelijk het gebied van Kiakki, de koning van Šinuhtu die heerste over een aangrenzend vorstendom (Luckenbill 1968b: 72; Bryce 2009: 93). Deze Kiakki had zijn eed ten opzichte van Sargon II gebroken door geen taksen te betalen. Mogelijk deed hij dit op aanstoken van Mita, al komt dat niet tot uiting in de Assyrische bronnen (Hawkins 2000: 427-428; Bryce 2009: 644). Van Kurti, die Kiakki opvolgde, kan men op basis van bovenstaand citaat met meer zekerheid zeggen dat hij overliep naar Mita. Dat deze vorst terug van kamp wisselde kan dan ook een teken zijn dat Sargon II weer aan de winnende hand was. Dit lijkt bevestigd te worden in een campagne die de Assyrische gouverneur van Que ca. 710 v.C. ondernam.⁵

De gouverneur van Que ondernam een raid op Mita van de Muski en drie van zijn provincies.⁶ Hij vernietigde zijn steden en brandde ze plat. [...] En Mita van de Muski, die zich tot dan toe nog nooit had onderworpen aan mijn koninklijke voorgangers, [...], zond zijn boden naar mij [...], (om zich aan te bieden als) vazal en om belastingen te betalen en geschenken te brengen. (Luckenbill 1968b: 36-37; mijn vertaling)

Het lijkt er dus sterk op dat er een einde kwam aan de periode waarin Mita de macht had om gebieden van de Assyriërs af te snoepen en hun vazallen in

⁵ Ook deze tekst komt uit het Prunk-inschrift.

⁶ Fuchs (1994: 352) interpreteert eerder dat de gouverneur drie maal ten aanval ging, in plaats van zich tegen drie provincies te richten.

Zuidoost-Anatolië en Noord-Syrië aan het twijfelen te brengen. Nadat er verscheidene lokale heersers als Pisiris en Ambaris hun vijandigheid tegenover de Assyriërs hadden geuit volgden er deportaties en wraakacties van de gouverneur van Que die Sargon II wel trouw was gebleven. Het feit dat Que pas vijf jaar voordien, in 715 v.C., werd heroverd door de Assyriërs en wellicht van een nieuw en betrouwbaar regime werd voorzien, verklaart mogelijk dat Que als een succesvolle uitvalsbasis kon dienen tegen de groeiende invloedssfeer van de Muski. De macht van Mita werd gebroken en uit de documenten blijkt dat er vrede werd gesloten.

Mogelijk kan deze omslag in de relaties tussen de Assyriërs en de steeds meer naar het westen trekkende Muski nog van veel dichterbij gevolgd worden. Kroongetuige daarbij is een brief van Sargon II aan Aššur-šarru-usur. Deze is bewaard op het tablet ND 2759, dat werd opgegraven in Nimrud.

Het woord van de vorst tot Aššur-šarru-u[šur]: [...]

In verband met wat je me schreef: “Een boodschapper [van] Mita van de Muski is tot mij gekomen. Hij bracht me veertien mannen van Que die Urik als gezantschap naar Urartu had gestuurd.” – dit is zeer goed! Mijn goden Aššur, Šamaš, Bel en Nabû zijn in actie gekomen, en zonder strijd heeft de Muskiër (Mita) ons zijn woord gegeven en is hij onze bondgenoot geworden!

In verband met wat je schreef: “Ik zal mijn bode niet naar de Muski sturen zonder de toelating van de koning, mijn heer” – Ik schrijf je nu om je (op te dragen) om je bode niet te weren van de Muskiër. Schrijf hem vriendelijk aan en houd in de gaten of er nieuws over hem is. (Parpola 1987: 4-7; mijn vertaling)

Sargon II eindigt zijn brief met de opdracht aan Aššur-šarru-usur om uit dankbaarheid krijgsgevangenen van de Muski vrij te laten. Het mag duidelijk zijn dat dit een zeer belangrijke historische bron is die de ommekeer in de relatie tussen de Muski en de Assyriërs uit eerste hand weergeeft. In dit vroege stadium van de onderhandelingen lijken Sargon II en Mita eerder op dezelfde hoogte te staan en is er van een onderwerping van de Muski geen sprake. De geadresseerde van deze brief, Aššur-šarru-usur, is ook gekend uit tablet K 1008, waarin hij de gouverneur van Que genoemd wordt. We kunnen er dan ook van uitgaan dat hij de man was die ca. 710 v.C. het land van Mita aanviel, zoals hogerop reeds aangehaald (Postgate 1973: 27; Bryce 2009: 559). Deze brief moet dus enige tijd na deze militaire expedities gedateerd worden.

Opmerkelijk is dat naast Aššur-šarru-usur een zekere Urik verschijnt die blijkbaar de macht had om een gezantschap van veertien mannen van Que te

sturen naar Urartu. Ook deze Urik is verder niet onbekend. Hij was een Neo-Hittietische vorst, die in zijn eigen taal Awarikus heette en heerste over Adanawa, dat door de Assyriërs Que werd genoemd. Hij betaalde reeds taken aan Tiglath-Pileser III, die regeerde van 745 tot 727 v.C. (Luckenbill 1968a: 276; Bryce 2009: 583; Postgate 1973: 28). Uit de tweetalig Luwisch⁷ / Phoenicische inscriptie van Çineköy, 30 km ten zuiden van Adana, blijkt dat Adanawa een samenwerkingsverbond had met Assyrië, wat mogelijk inhield dat Adanawa een soort van protectoraat werd. Dit zou dan ook kunnen verklaren dat Awarikus nog een zekere functie had op het moment dat de hierboven geciteerde brief werd opgesteld (Tekoğlu & Lemaire 2000). Het lijkt erop dat Aššur-šarru-usur enige tijd na het samenwerkingsakkoord als Assyrische gouverneur over Adanawa werd aangesteld. Jammer genoeg is de context van deze aanstelling geheel onduidelijk. De vraag rijst dan ook wat de verhouding was tussen Awarikus en Aššur-šarru-usur op het moment van de hierboven aangehaalde brief. Postgate (1973: 28) suggereert dat de koning van Adanawa naast de Assyrische gouverneur nog een zeker deel van zijn functie behield en dus bevoegd was om gezanten naar Urartu te sturen. Sargon II zou hem dit gegund hebben om de directe Assyrische heerschappij wat de verdoezelen en de rust in het gebied te bewaren. Bryce (2009: 583-584) vertelt een ander verhaal. Hij interpreteert het gezantschap naar Urartu als een verzetsdaad tegen de Assyriërs, net zoals eerder al Ambaris van Tabal en Pisiris van Karchemiš in overleg met Muski en/of Urartu onheil voor de Assyriërs beraamden. Dan ziet de situatie er heel anders uit en kan verklaard worden waarom Mita deze veertien gezanten van Que naar de Assyrische gouverneur stuurde. Hierdoor hielp Mita de Assyriërs tegen een mogelijk opstandige vazal, wat Mita dan impliciet tot een bondgenoot maakte. Dat deze brief een vroege registratie weergeeft van de veranderende situatie tussen Muski en Assyriërs kan men afleiden uit het feit dat de gouverneur nog moest vragen of hij wel in contact mocht treden met de Muski. Op het vriendelijke gebaar van Mita stelde Sargon II dan meteen voor om krijgsgevangenen van de Muski vrij te laten als wederdienst.

Het vervolg van de brief geeft een goed beeld van de gevolgen van de nieuwe relaties tussen de Muski en de Assyriërs. Daaruit blijkt dat Sargon II ervan uitging dat de Muski helemaal geen bedreiging meer vormden. Hij hoopte zelfs dat ze ingezet konden worden bij een intern conflict in Tabal. Daar bleek de afgezette Ambaris vervangen door Warpalawas. Deze Neo-Hit-

⁷ Het Luwisch is een Anatolische taal die aan het Hittietisch verwant is. In de Neo-Hittietische vorstendommen werd deze taal niet alleen gebruikt als officiële (kanselarij)taal, maar ook als volkstaal en *lingua franca*. Cf. Melchert (2003).

tietische vorst was daarvoor reeds koning van Tuwana, een koninkrijk in de regio van Tabal dat overeenkomt met het klassieke Tyana (Bryce 2009: 726; Postgate 1973: 28-29). Nu Warpalawas regeerde over geheel Tabal, kreeg hij aanvallen te verduren van Atuna en Ištanda. Deze naburige koninkrijken wilden blijkbaar profiteren van de gedestabiliseerde situatie en slaagden erin verscheidene steden van Warpalawas te veroveren. Deze onrusten in Tabal waren duidelijk tegen de zin van Sargon II, die meteen op de Muski en zijn gouverneur van Que meent te kunnen rekenen om in de regio van Tabal het juk van Assyrië nog harder te laten voelen.

Uit latere Assyrische documenten blijkt dat Mita en de Muski duidelijk beschouwd worden als overwonnen.⁸ De Muski komen enkel nog voor in opsommingen van verslagen volkeren. De toon die wordt aangeslagen moet de zeges van Sargon II in de verf zetten en is duidelijk minder genuanceerd dan de hierboven besproken brief aan Aššur-šarru-usur.

Samenvatting

Hiermee zijn de opmerkelijkste vermeldingen van de Muski in de Assyrische teksten besproken. Samengevat kunnen de Muski dus ten vroegste geattesteerd worden in Alzu en Purulumzu ca. 1165 v.C. In die periode bestonden ze nog uit een volk dat wellicht in stamverband leefde, onder leiding van verschillende hoofdmannen. Ze ondernamen raids en veroveringstochten naar het westen waarbij ze meer en meer in het oude Hittietische rijk binnendrongen en daarmee dus ook binnen de gebieden die in de vroege IJzertijd tot de invloedssfeer van de Assyrische grootmacht behoorden. Het is onduidelijk wanneer en hoe ze zich verenigden onder de leiding van één vorst. Het staat in elk geval vast dat hun koning Mita erin slaagde de Muski sterk te laten wegen op het internationale vlak. Hij slaagde erin verschillende Assyrische vazallen, voornamelijk Neo-Hittietische vorsten, afvallig te maken van de grootmacht. Zo vormden ze samen met Urartu een bedreiging voor de stabiliteit van het Assyrische rijk. Nadat Sargon II orde op zaken stelde en sterk ingreep door ontrouwe vazallen te deporteren en te vervangen door loyale Assyrische gouverneurs, werd Que belangrijk als uitvalsbasis tegen de Muski. Na verschillende militaire confrontaties moesten de Muski blijkbaar het onderspit delven.

⁸ Zie bijvoorbeeld de cilinderinscriptie die de stichting van de nieuwe hoofdstad nabij Khorsabad herdenkt (Luckenbill 1968b: 61).

Uiteraard moet nogmaals in rekening gebracht worden dat het verhaal van de Muski enkel uit Assyrische documentaire teksten gekend is. Daarbij gaat het voor het grootste deel om kronieken die de politieke daden van de grootkoning per jaar overlopen. Dit heeft tot gevolg dat er van de Muski niets is geweten wat betreft hun materiële cultuur, hun taal en hun eigen visie op de politieke verschuivingen. Al deze factoren zijn van belang als men de geschiedenis van de Muski wil vergelijken met die van de Phrygiërs.

Phrygiërs

Oorsprong en oversteek naar Azië

Herodotus (7.73) vertelt ons dat de Macedoniërs dachten dat de Phrygiërs vanuit Macedonië overstaken naar Azië en dat ze Βρίγες (Briges) genoemd werden voor ze migreerden. Ook bij Strabo (7.3.2) is een vermelding te vinden die in dezelfde richting wijst: “De Phrygiërs en de Brigiërs zijn dezelfde, een volk van Thracische afkomst” (mijn vertaling). Interessant is dat de bekende phrygoloog Brixhe (2004: 777) deze naam historisch bevestigt door middel van een taalkundige evolutie in het Phrygisch. In deze Indo-Europese taal evolueerde $*b^h$ tot b , dit in tegenstelling tot het Grieks waar $*b^h$ veranderde in p^h (φ). Hieruit kan afgeleid worden dat de Phrygiërs zichzelf *Bruges* of iets dergelijks noemden, waar de Grieken de variant Φρύγες (*P^hrugēs*) gebruikten.

Homerus plaatst in de *Ilias* (2.862; 3.184, 187; 16.719) de Phrygiërs al in Azië en wel als Trojaanse bondgenoot. Hij situeert hen in de buurt van de rivier Sangarius, die gelijkgesteld kan worden met de huidige rivier Sakarya, die in een kronkelende bedding uitmondt in de Zwarte Zee ten westen van Ankara. Het is tevens aan deze rivier dat Gordium, de hoofdstad van de Phrygiërs, te vinden is. Deze stad wordt echter niet bij naam genoemd door Homerus. Wat betreft de Muski kan men vaststellen dat het gebied waar Homerus de Phrygiërs situeert duidelijk enkele honderden kilometers ten westen ligt van Alzu en Purulumzu in Noord-Mesopotamië, wat onder Tiglath-Pileser I als woongebied van de Muski gold. Uiteraard weten we niet waar de Muski zich ophielden vijftig jaar voordat ze zich daar bevonden.

Dat de Phrygiërs naar Azië overstaken en de streken bewoonden die Homerus vermeldt kan mogelijk bevestigd worden door de archeologie. Wel is het zo dat deze migratie dan pas gedateerd wordt ca. 1200 v.C. en dus na de periode waarin men de Trojaanse Oorlog traditioneel plaatst. In Troje heeft men namelijk verschillende vondsten gedaan die wijzen op een migratie van-

uit de Balkan. Dit wordt mogelijk reeds aangetoond met het opduiken van het zogenaamde ‘barbarian ware’ in Troje VIIb1 (ca. 1190 – ca. 1150 v.C.). Al kan dit handgemaakt aardewerk eventueel ook voortkomen uit een lokale evolutie. Duidelijker wordt het met de, eveneens handgemaakte, ‘Buckelkeramik’ die pas gevonden wordt in de laag van Troje VIIb2, die start ca. 1150 v.C. Deze vorm van aardewerk is zo goed als zeker geïnspireerd op een gelijkaardige stijl uit de Balkan. Naast aardewerk wijst ook de nieuwe orthostaten-bouwwijze⁹ op invloed uit Bulgarije en Zuid-Oekraïne (Becks e.a. 2006: 184-185; Genz 2006: 71, 78).

Er was dus duidelijk geen eenduidige migratie, maar verschillende instromen van migranten uit een ruim gebied ten westen van Troje. Mogelijk waren de Phrygiërs één van deze groepen. Toch kan men hier enig voorbehoud maken: *Buckelkeramik*, typisch voor de Balkan, werd niet gevonden in Gordium of in Hattuša, de oude Hittietische hoofdstad. Volgens Genz (2006: 79-80) valt er in het aardewerk van Hattuša uit de vroege IJzertijd dan ook niets uit de Balkan te bespeuren. In Gordium is de zaak minder duidelijk. Het aardewerk dat daar opgegraven werd, wordt door Muscarella (1995: 93-94) zelfs meer in verband gebracht met aardewerk uit de Balkan dan met dat uit Troje. Dit lijkt echter enigszins tegenstrijdig met het ontbreken van *Buckelkeramik* in Gordium. Als men de stelling van Muscarella (1995: 93-94) wil handhaven moet men de vergelijking aangaan tussen het aardewerk van Gordium en het *barbarian ware* uit Troje VIIb1, waarvan het al niet volledig zeker is dat dit uit de Balkan afkomstig is. Genz (2006: 79-80) denkt dan ook eerder aan een verval van de pottenbakkerstechnieken, als gevolg van de zogenaamde *systems collapse* op het einde van de Late Bronstijd.¹⁰ Hij vindt de overeenkomsten tussen het aardewerk van Gordium en dat van de Balkan veel te vaag en wijst eerder op socio-economische verschuivingen.

Men kan dus stellen dat de migratie uit Macedonië en Thracië, zoals die verwoord wordt bij Herodotus en Strabo, bevestigd kan worden door de verscheidene kenmerken uit de Balkan die traceerbaar zijn in de archeologische vondsten uit het Troje van de vroege IJzertijd. Ook de taalkundige verwant-

⁹ Bij deze bouwwijze worden stenen platen rechtopstaand geplaatst in de onderste laag van een muur. Meestal gebruikt men twee rijen verticale platen die opgevuld worden met kiezels en zand. Deze bouwwijze laat toe om smallere muren te bouwen die toch sterk zijn (Becks e.a. 2006: 184).

¹⁰ In verband met de ondergang van verschillende grootrijken op het einde van de Bronstijd spreekt men wel eens over een *systems collapse* (Bryce 2005: 342). Dit houdt in dat de paleizen en bestuurlijke centra hun rol niet meer konden vervullen, waardoor de internationale contacten en de handel verminderden, wat leidde tot een economische crisis. Dit had grote gevolgen voor verscheidene beschavingen: de Hittieten, Egypte, Phoenicië, Assyrië en de Myceense wereld. Deze ineenstorting van het systeem lijkt dan vooral in Griekenland zijn gevolg gekend te hebben in het vergelijken in de zogenaamde *Dark Ages*, waarbij het schrift voor enige eeuwen verdween.

schap tussen het Grieks en het Phrygisch wijst erop dat de Phrygiërs in de prehistorie mogelijk samen met de Grieken naar de Balkan afzakten. Hiervandaan migreerden de Phrygiërs naar de kuststreken van Klein-Azië, van waaruit ze dan verder trokken naar de streken rond Gordium, waar Homerus ze situeert. Dat de kenmerken uit de Balkan in de archeologie minder duidelijk worden naarmate ze meer naar het oosten trokken hoeft niet per se uit te sluiten dat bevolkingsgroepen als de Phrygiërs naar deze streken migreerden. De mogelijkheid bestaat namelijk dat hun materiële cultuur later niet meer tot uiting kwam en versmolt met plaatselijke gebruiken. Hun materiële cultuur was namelijk op zich al gericht op lokaal gebruik, eerder dan op massaproductie, wat wel nog het geval was bij aardewerk in de Late Bronstijd. Hierdoor wordt het moeilijker om grote stijlstromingen te onderscheiden in de vroege IJzertijd en de migratie exact te bepalen (Genz 2006: 79-80). Met het oog op het mogelijke verband met de Muski is het uiteraard wel van belang om zo precies mogelijk na te gaan tot waar de Phrygische aanwezigheid zich in het oosten uitstreckte.

Het Phrygische rijk en koning Midas

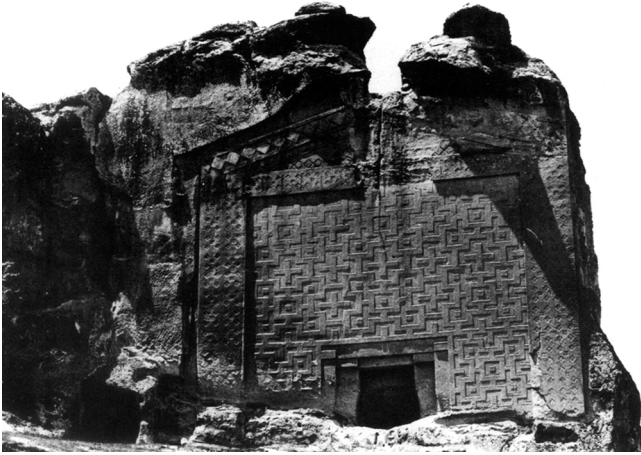
Volgens Herodotus (1.27, 76; 5.49, 52; 7.26) vormt de Halys de grens tussen Phrygië ten westen en Cappadocië ten oosten van de rivier. Uiteraard wordt hiermee de situatie weergegeven zoals ze onder de Perzen geweest moet zijn. In de 8ste eeuw v.C. werden de Phrygiërs ook ten oosten van de Halys aange troffen. Als bewijs daarvoor gelden enkele Phrygische inscripties uit de omgeving van Hattuša, Kerkenes Dağ en Tuwana, het Hittietische Tyana.¹¹ Uiteraard lag de kern van hun rijk wel in de omgeving van Gordium, waar ook verschillende bekende opgravingen uitgevoerd werden.

Een van deze Phrygische sites is Midas Stad, die zo'n honderdtal kilometer ten westen van Gordium ligt. Een opmerkelijk monument dat zich daar bevindt is het zogenaamde 'Midas monument' uit de 8ste eeuw v.C. Het wordt gekenmerkt door een met geometrische motieven versierde gevel die is uitgehouwen in de rotsen.

Vroeger dacht men dat het om het graf van Midas ging, maar deze stelling wordt tegenwoordig niet meer aanvaard. Wellicht gaat het om een heiligdom voor de Phrygische godin Cybele. Dit type van bouwwerk komt frequent voor

¹¹ De site van Kerkenes Dağ werd door Summers (2003: 5-7) lange tijd (onterecht) als een stad van de Meden aangeduid. De ontdekking van Paleo-Phrygische inscripties in 2003 draagt verder bij tot de weerlegging van deze stelling. Zie verder Brixhe (1991; 2004: 777-778) en Young (1969: 257, 265).

*Afbeelding 1. Het Phrygische Midas monument in Midas Stad
(bron: Işik 1987, plate XXXVIa).*

in Phrygië en gaat zeer waarschijnlijk terug op gelijkaardige monumenten in Urartu. In beide gebieden is de structuur en de functie van deze bouwwerken zeer gelijkaardig. Wel is het zo dat er in Phrygië meer uitgehouwen geometrische patronen in de façade voorkomen (Işik 1987: 168-170, 176-177).

*Afbeelding 2. Urartische cultus-nis Taş-Kaptı in Yeşilaltı
(bron: Işik 1987, plate XXXIVb).*

Dat Urartu culturele invloed had op de Phrygiërs is niet verwonderlijk. Urartu was gekend voor zijn handelscontacten tot in Etrurië, wat uiteraard een

impact had op de gebieden die in het westen lagen. Met het oog op het vraagstuk over de mogelijke relaties tussen de Muski en de Phrygiërs is het interessant dat Urartu enerzijds culturele invloed uitoefende op de Phrygiërs en dat Urartu anderzijds vaak samen met de Muski in de Assyrische documenten genoemd worden als een belangrijke bedreiging. Men kan hierin een aanwijzing vinden dat het blikveld van de Phrygiërs dus ook naar het oosten gericht was. Uiteraard kan dit niet gelden als argument om de Phrygiërs en de Muski gelijk te stellen, maar het geeft wel aan dat oosterse kenmerken intrede vonden bij de van de Balkan afkomstige Phrygiërs.

Wat het Midas monument verder interessant maakt is de volgende eenregelige Paleo-Phrygische inscriptie (M-01a):

Ates... Midai lavagtaei vanaktei edaes

Ates... heeft [dit monument] opgedragen aan Midas, *lavagetas* en *vanax*

(transcriptie Brixhe 2004: 786; mijn vertaling)

Enkele elementen vallen meteen op. Zo lijkt in deze inscriptie een bepaald object gewijd te worden aan een zekere Midas. Men gaat er immers vanuit dat *Midai* de datief is van deze naam (Brixhe & Lejeune 1984). De naam Midas op zich is niet uitzonderlijk in het Phrygisch. Hij is ook elders ten oosten en ten zuiden van de Halys geattesteerd in inscripties, onder meer in Tyana (Young 1969: 265; Muscarella 1995: 92). Wel opmerkelijk zijn de titels die de naam hier vergezellen. Deze lijken namelijk zeer sterk op het Myceense *ra-wa-ke-ta* */lāwāgētās/* en *wa-na-ka* */wanaks/*.¹² *lawagetas* waarin λάφος (*lāwos*) en een substantivering van het werkwoord ἄγω (*agō*) herkend worden, kan vertaald worden als ‘leider van het volk’. *wanaks* = φάναξ betekent ‘leider, heerser’.¹³ Deze twee bestuurlijke / militaire titels typeren Midas duidelijk als een leidersfiguur. Het lijkt voor de hand te liggen dat deze vermelding verwijst naar de bekende koning Midas van de Phrygiërs.¹⁴ Uiteraard is

¹² Mogelijk zijn deze titels reeds in het Phrygische taalgebruik geslopen door het contact met de Myceners voor ze naar Anatolië overstaken of wijzen ze op de nauwe verwantschap tussen het Grieks en het Phrygisch toen beiden volkeren nog in de Balkan leefden.

¹³ Men denke aan Agamemnon, die ἄναξ ἀνδρῶν genoemd wordt (*Ilias* 1.7 *passim*).

¹⁴ Interessant is ook de stelling van Bryce (2006: 141) dat Midas een tijdgenoot zou geweest zijn van Homerus, waarmee hij dan doelt op de periode waarin Sargon II koning was. Met de Homerische kwestie in het achterhoofd is dit uiteraard moeilijk te bewijzen. Men kan enkel vaststellen dat Midas niet vermeld wordt bij Homerus of Hesiodus, wat er dan mogelijk op zou kunnen wijzen dat Midas gelijktijdig of na deze dichters gesitueerd moet worden. Dit kan echter evengoed betekenen dat de legendevorming rond deze figuur de Griekse literatuur nog moest bereiken. Uiteraard is het wel zo dat ook de Hittieten niet met name worden genoemd door Homerus.

het in deze context ook zeer aantrekkelijk om hierin ook Mita, de koning van de Muski, te lezen. Mogelijk kan deze inscriptie, naast de stijl van het monument die op een connectie met het oosten wees, gelden als een aanwijzing uit Phrygische bronnen om dit volk in verband te brengen met de Muski. De gelijkenis tussen beide koningsnamen die vermeld worden in de Griekse en Assyrische bronnen is immers zeer sterk. Midas die hier duidelijk wordt aangesproken als een militair leider doet denken aan Mita, die rond diezelfde periode verscheidene militaire expedities ondernam tegen de Assyriërs en hun vazalstaten onder de heerschappij van Sargon II.

Is Mita Midas en zijn de Muski Phrygiërs?

De kans bestaat dat Mita en Midas één en dezelfde persoon zijn. Beiden leefden in dezelfde periode en waren actief in dezelfde regio. Mita kennen we enkel uit de Assyrische bronnen als een koning die veroveringstochten hield in de omgeving van Tabal. Midas was de koning van een volk dat ook aanwezig was in Tabal en omgeving, wat bewezen wordt door de Phrygische inscripties die ten oosten en ten zuiden van de Halys werden aangetroffen. Het is op zijn minst opmerkelijk dat de Assyriërs het ene volk, de Muski, wel vermelden in hun kronieken, maar het andere volk, de Phrygiërs, niet vermelden, hoewel beiden in dezelfde regio actief waren. Daarnaast is het eveneens opmerkelijk dat enerzijds de Muski wel in documentaire bronnen voorkomen, maar niet geattesteerd kunnen worden in archeologische bronnen en dat de Phrygiërs anderzijds tot en met de 8ste eeuw v.C. enkel geattesteerd zijn door archeologische vondsten en contemporaine inscripties, maar niet voorkomen in de Assyrische kronieken. Vanuit de veronderstelling dat het vreemd zou zijn dat de Assyriërs de Muski wel zouden hebben opgemerkt in tegenstelling tot de Phrygiërs, die beiden in Tabal en omgeving worden aangetroffen kan men ervan uitgaan dat het om hetzelfde volk gaat. Een sterk bijkomend argument is uiteraard de sterke gelijkenis tussen de namen Mita en Midas. Toch is er geen volledige zekerheid. Men mag niet vergeten dat er geen enkele contemporaine bron de Muski expliciet in verband brengt met de Phrygiërs of Mita met Midas. Als men de Phrygiërs in verband wil brengen met de Muski kan dit enkel via impliciete aanwijzingen beargumenteerd worden, zoals we hierboven geprobeerd hebben. Als men dan via deze impliciete argumenten een verband tussen de Phrygiërs en de Muski aanneemt, dan zijn er nog vele interpretaties mogelijk. Op basis van de toch wel prominente rol van Midas in de bewijsvoering voor de gelijkstelling van de Muski en de Phrygiërs heeft men er ook wel voor gepleit dat deze bevolkingsgroepen zich pas onder deze

koning versmolten zouden hebben, of in een soort van personele unie leefden (Bryce 2009: 558). Uit de verdere waaier aan interpretaties kan men enkel afleiden dat een gelijkstelling tussen beide volkeren verre van volledig bewezen is en dat het eveneens onduidelijk is hoe de Phrygiërs zich dan tot de Muski verhielden.¹⁵ De overeenkomst tussen Mita en Midas lijkt aannemelijk. Dat beide volkeren in die periode een nauwe relatie hadden is daarvan dan het logisch gevolg. Hoe de Phrygiërs zich tot de Muski verhielden in de periode voor Mita en Midas is zeer onduidelijk. Een duidelijk probleem is dat de Muski uit het oosten en de Phrygiërs uit het westen lijken te komen. Dat beide volkeren in een latere periode versmolten kan impliciet beargumenteerd worden, maar kan moeilijk hard gemaakt worden.

Epiloog: Muski in de Griekse literatuur?

Met Mita verdwijnen ook de Muski uit de Assyrische documentaire bronnen. De legendevorming over koning Midas en de Phrygiërs moet in die periode de Griekse literatuur nog bereiken. Interessant is dat in die Griekse literatuur mogelijk ook vermeldingen te vinden zijn van de Muski, of ten minste van hun nazaten.

Herodotus (3.94, 7.78) maakt namelijk melding van de Μόσχοι (*Moschoi*), Moschers in het Nederlands. Deze behoorden samen met de Τιβαρηνοί (*Tibarènoi*), de Tibareners, tot het negentiende district van het Perzische rijk van Darius I, die regeerde van 522 tot 486 v.C. De Moschers kunnen in verband gebracht worden met de Muski, de Tibareners met Tabal (Bryce 2009: 682; Hawkins 2000: 425). Dat deze namen verwant zijn wordt nog duidelijker wanneer men deze naast de Oud-Perzische varianten plaatst. In die taal verschijnen de Moschers als *Muskana* en de Tibareners als *Tabali*.

Een parallel kan mogelijk gevonden worden in het *Oude Testament*. In *Genesis* 10:2 vinden we namelijk de lijst van de zonen Jafet, waarin onder meer Tubal en Mešech opduiken.¹⁶ Ook deze namen kunnen achtereenvolgens met Tabal en Muski in verband gebracht worden. Dat deze gelijkaardige namen voorkomen in tradities die niet nauw met elkaar in verband stonden, kan als een bijkomend argument gezien worden om deze gelijkstellingen aan te nemen. Indien dus zowel de gelijkstelling van de Muski met de Phrygiërs als die van de Muski met de Moschers correct is, lijkt het erop dat de Muski twee keer vermeld worden bij Herodotus. Eenmaal in de vorm van de

¹⁵ Het is bekend dat volkeren vaak namen van andere volkeren overnemen, denk aan Franken > Français, enz.

¹⁶ Deze namen komen ook naast elkaar voor in *Ezechiël* 27:13; 32:16; 38:2, 3.

Phrygiërs met hun legendarische koning Midas (Herodotus 1.14, 35, 45, 8.138) en eenmaal als een groep Moschers, die een later restant zouden zijn van de Muski. Deze tweespalt zou men kunnen verklaren vanuit het idee dat de mythevorming over Midas Herodotus eerst ter ore is gekomen en dat hij bij later onderzoek, mogelijk uit Perzische bronnen, het bestaan te horen kreeg van de Moschers. Dat deze Moschers en Tibareners door Herodotus vermeld worden in de context van Darius I is zeer interessant. Als deze beide volkeren teruggaan op respectievelijk Muski en Neo-Hittieten van Tabal, kan dit boeiende informatie bevatten in verband met het doorleven van bepaalde bevolkingsgroepen in Cappadocië. Wel is het zo dat er dan toch een zekere migratie plaatsgevonden moet hebben. Wanneer Xenophon in zijn *Anabasis* (5.5) de tocht van de Grieken langs de Zwarte Zee in maart-april van het jaar 400 v.C. beschrijft, vermeldt hij dat ze aankwamen in het gebied van de Tibarenen. Deze streken waren tamelijk vlak. Ze woonden in steden aan de zee die amper versterkt waren. Xenophon vertelt verder dat Kotyora, een kolonie van Sinope aan de Zwarte Zee, het huidige Ordu, zich bevond in het grondgebied van de Tibareners. Bij Herodotus wordt dan weer duidelijk gesuggereerd dat de Moschers nabij de Tibareners woonden. Hieruit kan dus afgeleid worden dat beide volkeren in de periode van de Perzische overheersing in de regio van de Zwarte Zee woonden. Hun afgelegen woongebied weerspiegeld eveneens hun marginale positie op het politieke toneel in vergelijking met Tabal en de Muski. Het lijkt er dus op dat de Moschers en de Tibareners afstammelingen zijn van de Muski en de inwoners van Tabal die naar het noorden migreerden waar ze hun invloed op de buitenwereld compleet verloren.

Een versturende factor die op het einde van de 8ste eeuw v.C. de Muski en Tabal in de problemen bracht kan wellicht gevonden worden in de Cimmeriërs. Herodotus (1.15, 4.11) vertelt dat de Cimmeriërs in Azië terechtkwamen doordat ze door de Scythen verjaagd werden uit hun stamland. Hier kunnen we uit afleiden dat dit volk vanuit het oosten kwam, wat men bevestigd kan zien in een van de vroegste vermeldingen van de Cimmeriërs in de Assyrische bronnen. Sennacherib, de zoon en latere opvolger van Sargon II, vertelt in de brief ABL 197 aan zijn vader dat Rusa I, de koning van Urartu, zich verschrikkelijk mispakt had aan de Cimmeriërs. Zijn troepen werden namelijk afgeslacht bij een expeditie die tegen hen gericht was. Later ondernamen de Cimmeriërs verdere aanvallen tegen Urartu, wat de grootmacht zo verzwakte dat Sargon II, de vorst van Assyrië, in 714 v.C. de genadeslag toediende aan Rusa I. Een andere vorst die zo mogelijk nog directer door de Cimmeriërs ten val werd gebracht, was Sargon II zelf. Hij stierf tijdens een militaire expeditie in Tabal in 705 v.C., die mogelijk tegen de Cimmeriërs

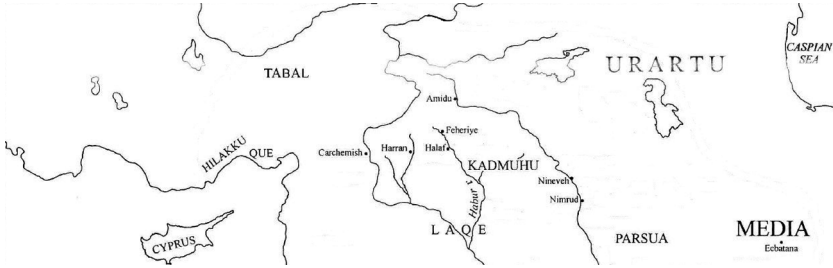
gericht was. Een interessante, maar eveneens moeilijk bewijsbare stelling wordt verwoord door Hawkins (2000: 428). Hij stelt dat Sargon II tegen de Cimmeriërs ten strijde trok met de hulp van koning Midas. Rekening houdend met de vrede tussen de Assyriërs en de Muski, die aangekondigd werd in de brief van Sargon II aan Aššur-šarru-usur, is het uiteraard goed mogelijk dat de krachten verenigd werden tegen deze al dan niet Hun-achtige, Cimmerische invasies. Interessant is dat het overlijden van Midas, als enige van deze drie vorsten die stierven in dezelfde periode, direct in verband gebracht wordt met de Cimmeriërs, zij het enkele eeuwen later door Strabo (1.3.21). Hij vertelt dat Midas zelfmoord pleegde door stierenbloed te drinken toen de Cimmeriërs Gordium verwoestten. Tot voor kort werd aangenomen dat deze invallen zich weerspiegeld lieten zien in een vernietigingslaag in Gordium die gedaateerd werd in de vroege 7de eeuw v.C. Koolstof-14 dateringen die elf jaar geleden werden uitgevoerd plaatsten deze laag echter ca. 800 v.C. en dus te vroeg om in verband gebracht te worden met de Cimmeriërs (DeVries 2008: 31-33; Vassileva 2001: 55). In elk geval verdwijnen Mita / Midas en de Muski / Phrygiërs als grotere politieke macht op hetzelfde moment dat de Cimmeriërs hun intrede maakten in Anatolië.

Bibliografie

- Becks, R., P. Hnila & M. Pieniżek-Sikora 2006. “Troia in der frühen Eisenzeit – Troia VIIb1-VIIb3”, in: M.O. Korfmann (ed.), *Troia – Archäologie eines Siedlungshügels und seiner Landschaft*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern, 181-188.
- Brixhe, C. 1991. “Les inscriptions Paléo-Phrygiennes de Tyane: leur intérêt linguistique et Historique”, in: B. Le Guen-Pollet & O. Pelon, (eds.), *La Cappadoce méridionale jusqu'à la fin de l'époque romaine. Etat des recherches. Actes du Colloque d'Istanbul. Institut Français d' Etudes Anatoliennes 13-14 avril 1987*. Paris: Editions Recherche sur les civilisations, 37-46.
- Brixhe, C. 2004. “Phrygian”, in: R.D. Woodard (ed.), *The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages*. Cambridge: Cambridge University Press, 777-788.
- Brixhe, C. & M. Lejeune. 1984. *Corpus des inscriptions paléo-phrygiennes*. Paris: Editions Recherche sur les civilisations.
- Bryce, T.R. 2005. *The Kingdom of the Hittites*. Oxford: Oxford University Press.
- Bryce, T.R. 2006. *The Trojans and their Neighbours*. Abingdon: Routledge.
- Bryce, T.R. 2009. *The Routledge Handbook of The Peoples and Places of Ancient Western Asia*. Abingdon: Routledge.
- DeVries, K. 2008. “The Age of Midas at Gordion and Beyond”, in: *Ancient Near Eastern Studies* 45: 30-64.
- Fuchs, A. 1993. *Die Inschriften Sargons II. aus Khorsabad*. Göttingen: Cuvillier Verlag.

- Genz, H. 2006. "Ein neues Metall macht Furore – Die frühe Eisenzeit in West- und Zentralanatolien", in: M.O. Korfmann (ed.), *Troia – Archäologie eines Siedlungshügels und seiner Landschaft*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern, 71-80.
- Grayson, A.K. 1991. *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 BC). The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods / Volume 2*. Toronto / Buffalo / London: University of Toronto Press.
- Grayson, A.K. 1996. *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745 BC). The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods / Volume 3*. Toronto / Buffalo / London: University of Toronto Press.
- Hawkins, J.D. 2000. *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions. Volume I, Inscriptions of the Iron Age, Part 1*. Berlin: Walter De Gruyter.
- Işik, F. 1987. "Zur Entstehung Phrygischer Felsdenkmäler", in: *Anatolian Studies* 37: 163-178.
- Luckenbill, D.D. 1968a. *Ancient Records of Assyria and Babylonia*. Vol. 1. New York: Greenwood Press.
- Luckenbill, D.D. 1968b. *Ancient records of Assyria and Babylonia*. Vol. 2. New York: Greenwood Press.
- Melchert, H.C. (ed.) 2003. *The Luwians*. Leiden: Brill.
- Muscarella, O.W. 1995. "The Iron Age Background to the Formation of the Phrygian State", in: *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 299/300 (*The Archaeology of Empire in Ancient Anatolia*): 91-101.
- Parpola, S. 1987. *The Correspondence of Sargon II, Part I. Letters from Assyria and the West. State Archives of Assyria*. Vol. I. Helsinki: Helsinki University Press.
- Postgate, J.N. 1973. "Assyrian Texts and Fragments", in: *Iraq* 35,1: 13-36.
- Summers, G. & F. Summers 2003. "The Kerkenes Project. A Preliminary Report on the 2003 Season". <<https://www.kerkenes.metu.edu/kerk2/index.html>>.
- Tekoğlu, R. & A. Lemaire 2000. "La bilingue royale louvito-phénicienne de Çineköy", in: *Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres*: 961-1007.
- Vassileva, M. 2001. "Further Considerations on the Cult of Kybele", in: *Anatolian Studies* 51: 51-63.
- Young, R.S. 1969. "Old Phrygian Inscriptions from Gordion: Toward a History of the Phrygian Alphabet", in: *Hesperia* 38,2: 252-296.
- Zimansky, P.E. 1990. "Urartian Geography and Sargon's Eighth Campaign", in: *Journal of Near Eastern Studies* 49,1: 1-21.

Kaart 1. Assyrië (bron: Bryce 2009: 87).

Kaart 2. Tabal (bron: Bryce 2009: 683).

Kaart 3. Phrygië (bron: Bryce 2009: xxvii).

